

Zbigniew Romaniuk

Brańsk / Białystok
ORCID: 0000-0002-1414-1205

Działalność Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej w świetle zachowanej dokumentacji (1790–1792)

DOI: 10.15290/sp.2022.30.04

Abstrakt Artykuł analizuje powołanie, organizację, działalność i likwidację Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej na Podlasiu, funkcjonującej w latach 1790–1792. Fragmentarycznie zachowany materiał badawczy nie pozwala na ukazanie pełnego obrazu pracy tej kolegialnej instytucji, powołanej mocą uchwały sejmowej z grudnia 1789 r. Komisja Porządkowa realizowała polecenia władz państwa w terenie, obejmując wszystkich mieszkańców bez względu na pochodzenie społeczne i zamożność. Jej powstanie to efekt dążeń części decydentów do wzmocnienia kraju. Aneks zawiera spis komisarzy.

Słowa kluczowe Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa, ziemia bielska, Podlasie, Tykocin

Abstract The article analyzes the establishment, activity and liquidation of the Civil-Military Order Commission of the Bielsk Land in Podlasie, which existed in the years 1790–1792. The fragmentarily preserved research material does not allow to show the complete image of the activity of this collegial institution, established by the act of the parliament in December 1789. The Civil-Military Order Commission carried out the state's instructions, covering all residents regardless of social origin and wealth. Its creation is the result of the efforts of some decision-makers to strengthen the country. The annex contains a list of commissioners.

Key words Civil-Military Order Commission, Bielsk Land, Podlasie, Tykocin

Celem artykułu jest ukazanie w świetle zachowanej dokumentacji organizacji i działalności Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej, od jej powołania w 1790 r. do likwidacji w 1792 r. Swym zasięgiem obejmowała ona całą ziemię bielską w województwie podlaskim, prowincji małopolskiej.

Komisje podlaskie, w tym bielska, zostały ogólnikowo opisane już w opracowaniach dziewiętnastowiecznych, jako element badań nad całością obszaru Korony¹. Do obecnego opracowania funkcjonowanie komisji porządkowo-cywilno-wojskowych na Podlasiu pozostawało poza głębszymi analizami historycznymi, chociaż dostrzeżono ważkość problemu i potrzebę kwerendy w tym zakresie².

¹ Korzon 1882, s. 427–455; Kalinka 1895, s. 642–647.

² Maroszek 2013, s. 641–643. Autor w podrozdziale *Komisje Cywilno-Wojskowe 1789–1792 i wojna polsko rosyjska 1792 r.*, podał jednak tylko ogólne zadania komisji, lata jej funkcjonowania i wymienił jednego komisarza, Ludwika Kruszewskiego, zasadniczo skupiając się na brańskim laudum sejmikowym z lutego–marca 1792 r. Akapit poświęcony

Szersze możliwości badań pojawiły się wraz z odnalezieniem w zbiorach wi-
leńskich kilkudziesięciu oryginalnych dokumentów komisji działającej na te-
renie ziemi bielskiej. Poznać z nich możemy częściowo jej organizację i skład,
a także treść około 40 memoriałów i innych pism wniesionych do tego organu
między końcem stycznia a początkiem kwietnia 1791 r., kilku z 1790 i 1792 r.
Nieliczne dokumenty dotyczące różnych aspektów funkcjonowania komisji
rozsiane są również po polskich zbiorach archiwalnych i bibliotecznych³. Uzu-
pełnieniem wiedzy płynącej z konstytucji sejmowych z lat 1789–1792, dających
podstawy prawne istnienia i działania komisji cywilno-wojskowych, są nie-
które dokumenty wydane w zbiorze źródeł *Materiały do dziejów Sejmu Cztero-
letniego*⁴, a także prasa z epoki: „Dziennik Rządowo-Ekonomiczno Handlowy”
(1790), „Gazeta Narodowa i Obca” (1791–1792) i „Pamiętnik Historyczno-Poli-
tyczno-Ekonomiczny” (1790–1792).

Cenne do analiz są liczne opracowania ogólne i szczegółowe dotyczące
badań nad komisjami porządkowymi z Małopolski i Wielkopolski, a ostatnio
także z Lubelskiego⁵. Zaskakuje brak opracowań o komisjach porządkowych

komisjom porządkowym cywilno-wojskowym pojawił się także w opracowaniu E. Kali-
nowskiego, zob.: Kalinowski 2015, s. 176.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Branickich z Białegostoku, Ar-
chiwum Królestwa Polskiego (dalej: AKP); Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK):
Zbiór Zygmunta Glogera (dalej: ZZG); Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (da-
lej: BCzart); Vilniaus universiteto bibliotekos (dalej: VUB); Lietuvos valstybės istorijos
archyvas (dalej: LVIA); Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
(dalej: Oss.); Muzeum Narodowe w Warszawie (dalej: MNW).

⁴ *Materiały 1955–1969*.

⁵ T. Mizia, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu
Czteroletniego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 6 (1963), s. 40–87; B. Sobolowa, *Wielko-
polskie Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe a szkolnictwo parafialne*, „Rozprawy z Dzie-
jów Oświaty”, t. 16 (1973), s. 7–21; W. Szaj, *Organizacja i działalność administracyjna wiel-
kopolskich Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych (1789–1792)*, „Studia i materiały do
dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 12 (1976), z. 1, s. 85–102; P. Bańkowski, *Instrukcja
kancelaryjno-archiwalna dla Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych z lat 1790–1792*.
Głos zza grobu dla archiwistów, „Archeion”, t. 62 (1975), s. 53–68; J. Łosowski, *Akta komi-
sji porządkowych cywilno-wojskowych*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warsza-
wa 2015, s. 323–329; G. Glabisz, *Sejmiki Wielkopolski w latach 1764–1793*, Poznań 2022;
K. Jakimowicz, *Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Lubelskiej i Powiatu Urzędow-
skiego jako instytucja administracyjno-samorządowa*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”
t. XVI (2019), nr 3, s. 151–167; Z. Wielebska, *Krakowska Komisja Porządkowa Cywilno-Woj-
skowa (1789–1794)*, „Rocznik Historyczno-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, r. 12 (1987),
s. 187–197. Za sprawą P. Jędrzejewskiego najdokładniej przebadane zostały komisje cy-
wilno-wojskowe z terenu województwa krakowskiego. Autor ten przykładowo opubliko-
wał: *Akta komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1790–1794)*, „Krakowski Rocznik Ar-
chiwalny”, t. 19 (2013), s. 127–157; *Komisarze Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej dla
powiatów krakowskiego i proszowickiego*, w: *Jednostka i Zbiorowość. Relacje na przestrzeni*

cywilno-wojskowych z terenu Mazowsza. Nie ma też całościowego, syntetycznego opracowania komisji z obszaru Korony. Ukazała się za to cenna monografia o tych organach administracji działających na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶. Tematyka pracy komisji pojawia się także w niektórych opracowaniach o historii administracji⁷, demografii historycznej⁸ oraz w innych.

Podstawowy problem badań nad tym tematem stanowi niewielki i nierównomierny, czasami wręcz szczątkowy stan zachowania dokumentacji wytworzonej przez poszczególne komisje porządkowe cywilno-wojskowe, a także organy centralne kraju⁹. Stan zachowania dokumentów Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej ocenić należy na mniej niż dostateczny, pozwalający na odtworzenie tylko niektórych aspektów funkcjonowania.

Sejm Rzeczypospolitej Obojga Narodów po kilkumiesięcznej dyskusji w 1789 r. ostatecznie wypracował i podjął uchwały powołujące komisje porządkowe cywilno-wojskowe dla ziem i powiatów, 19 listopada dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, 15 grudnia dla Korony¹⁰. Po raz pierwszy komisje te stanowiły przedłużenie administracji rządowej w terenie, zajmując się wcielaniem w życie decyzji stanów sejmujących i komisji rządowych.

Własny pomysł na przeobrażenia ustrojowe idące w tym kierunku miał ambitny starosta brański Michał Hieronim Starzeński, członek Komisji Wojskowej Obojga Narodów¹¹. Jednak jego propozycja nie spotkała się z szerszym zainteresowaniem.

Król za zgodą stanów sejmujących 15 XII 1789 r. polecił, aby wyłonienie komisji porządkowych odbyło się „na sejmikach [...] przez uniwersał wyznaczyć się mających”¹². Na terenie Korony w skład komisji wchodzić miało

dziejów, red. A. Orzełek, K. Jakimowicz, A. Sykała, Lublin 2015, s. 120–127; *Wybrane źródła do administracji terenowej na przykładzie akt Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych województwa krakowskiego (1790–1792)*, w: *Zielonogórskie spotkanie młodych. Na tropie źródła i jego interpretacji*, t. 1, Zielona Góra 2015, s. 192–200.

⁶ Gordziejew 2010.

⁷ A. Zahorski, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959, s. 65; J. Malec, *Polska myśl administracyjna XVIII wieku*, Kraków 2008, s. 119–124; J. Gordziejew, *Wokół genezy administracji lokalnej w Wielkim Księstwie Litewskim: uwagi i propozycje*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 3 (2017), s. 183–216; F. Konieczny, *Dzieje administracji w Polsce*, Wilno 1924, s. 232–238; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, t. II, Warszawa 1966 i in.

⁸ Dla przykładu wymienię najprzydatniejsze do badań nad tematem artykułu: Kuklo 2009; Guldon, Stępkowski, 1986, s. 123–130; Guldon 1989, s. 48–55; Guzowski 2019.

⁹ Gordziejew 2010, s. 7.

¹⁰ *Volumina legum* (dalej: VL), t. 9 (1782–1792), Kraków 1889, s. 136, 146; AGAD, Tzw. Metryka Litewska, VII, 3, k. 267–274v, 278–279v. Powołanie 49 komisji porządkowo cywilno-wojskowych w Koronie, oblata 15 XII 1789 r.

¹¹ *Na schyłku dni* 1914, s. 74.

¹² VL, t. 9, s. 146, 163. Sejmik w Brańsku zakończył się przed 8 III 1790 r.

16 komisarzy cywilnych pochodzenia szlacheckiego, trzech duchownych, jeden komisarz wojskowy, a od kwietnia 1791 r. dodatkowo trzech komisarzy z miast¹³. Kandydaci do komisji nie mogli być karani, a ich minimalny wiek określono na ukończone 20 lat. Praca była honorowa (bezpłatna). Zachętę do niej stanowiło zaliczenie jej do stażu niezbędnego do awansu w dalszej hierarchii urzędniczej. Kadencja komisji przewidziana była na dwa lata. Dla zachowania ciągłości działania spraw będących w toku, do nowej komisji miało wchodzić sześciu komisarzy z wcześniejszej kadencji, wyłonionych poprzez głosowanie.

Z ogólnej liczby powołanych w kraju 72 komisji porządkowych, na terenie Korony pierwotnie powstało ich 47, a później utworzono jeszcze dwie. W województwie podlaskim działały trzy komisje, w każdej ziemi (bielskiej, drohickiej i mielnickiej) po jednej. W konstytucji sejmowej powołującej te organy określono ich zasięg terytorialny, a także siedzibę. W przypadku „ziemi bielskiej i powiatu brańskiego” komisja urzędowała w Tykocinie, chociaż w dyskusji sejmowej nad konstytucją „Komisje porządkowe cywilno-wojskowe województw, ziem i powiatów w Koronie” pierwotnie proponowano Bielsk¹⁴. Zaznaczyć należy, że powiat brański stanowił część ziemi bielskiej. W konstytucji „Zapisywanie ksiąg ziemiańskich prowincji Koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego” z 2 XI 1791 r. do ich prowadzenia zobowiązano także *Komisję Porządkową Cywilno-Wojskową Bielską w Tykocinie, dla powiatów bielskiego i brańskiego*¹⁵. To błąd formalny ustawodawcy, gdyż nie było powiatu bielskiego, a Bielsk wchodził w skład powiatu brańskiego. Fakt, że to Brańsk, a nie Bielsk był „miastem ziemi bielskiej stołecznym”¹⁶ powodował nieporozumienia nie tylko ówczasie, ale nadal jest powodem omyłek w opracowaniach historycznych.

Obowiązującym członem nazewnictwa powoływanych organów było określenie „komisja porządkowa cywilno-wojskowa”, a dodatek z nazwą obszaru działania zasadniczo obejmował nazwę ziemi lub powiatu i w praktyce nie był ściśle przestrzegany przez różne podmioty. W dokumentach miano analizowanej instytucji zapisywano w różnych wersjach: Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej, Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej i Powiatu Brańskiego, Komisja Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej, Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Województwa Podlaskiego Ziemi Bielskiej, Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej i Powiatów, Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej Powiatu Brańskiego,

¹³ VL, t. 9, s. 146–159, 217.

¹⁴ AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 13, k. 36–37, 48v.

¹⁵ VL, t. 9, s. 147 (*Miejsce do czynności sądów teje komisji... dla ziemi bielskiej i powiatu brańskiego, w Tykocinie*).

¹⁶ VL, t. 9, s. 163 (*Rezolucja na prośby ziemi bielskiej, 8 III 1790 r.*).

a nawet Komisja Cywilno-Wojskowa Powiatu Brańskiego¹⁷. W niniejszym artykule posługuję się nazwą stosowaną najczęściej (także przez jej członków), Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej¹⁸. Najbliższa tej formie nazwa została również umieszczona na pieczęciach używanych przez tę instytucję w latach 1790–1792¹⁹.

Komisje porządkowe na terenach Korony powoływano w lutym 1790 r. W Wielkopolsce i w Lublinie ich składy wyłoniono 8 II 1790 r.²⁰ Wiadomo, że uformowana Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej swe czynności podjęła w Tykocinie 27 II 1790 r.²¹ Komisje urzędowanie rozpoczynały dwa tygodnie po wyborze²², pierwszy raz zbierając się w celach organizacyjnych w pełnym składzie. Gdyby założyć, że wspomniane pierwsze posiedzenie Komisji Porządkowej z 27 lutego odbyło się dwa tygodnie po powołaniu składu, to wybór komisarzy mógł dokonać się 13 lutego, czyli w przeddzień rozpoczęcia sejmiku szlacheckiego w Brańsku. Tę datę potwierdza fakt, że w laudum tego sejmiku rozpoczętego 14 lutego, komisarzem cywilno-wojskowym ziemi bielskiej tytułowany był już Ludwik Kruszewski²³.

Pierwotny skład osobowy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej tworzyło 16 komisarzy ze szlachty posesjonatów, trzech z duchowieństwa i jeden komisarz wojskowy:

- komisarze świeccy: podkomorzy ziemi bielskiej Paweł Hryniewicki, chorąży ziemi bielskiej Ludwik Kruszewski, sędzia ziemi bielskiej Feliks Trojanowski, stolnik ziemi bielskiej Stanisław Bartochowski, wojski podlaski Kazimierz Szepietowski, skarbnik ziemi bielskiej Józef Kruszewski, sędzia grodzki brański Władysław Markowski, komornik ziemi bielskiej Antoni Gąsowski, komornik ziemi bielskiej Apollon (Apolinary) Dzierżek, szambelan królewski Jan Węgierski, szambelan królewski Michał Grabowski, podkomorzyc ziemi bielskiej Józef Kuczyński, łowczyc ziemi bielskiej Józef Orsetti, łowczyc ziemi bielskiej Franciszek Orsetti, chorążyc braclawski Dionizy Lewicki, chorążyc malborski Alojzy Sarnacki;
- komisarze duchowni: kanonik smoleński, proboszcz i dziekan knyszyński Wojciech Godlewski, kanonik smoleński i dziekan bielski oraz proboszcz narewski Adam Kłokocki, kanonik inflancki i proboszcz kalinowski Walenty Klimaszewski;

¹⁷ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 1, 4, 13, 18, 19.

¹⁸ Przykładowo: ANK, ZZG, sygn. 648; ZZG, sygn. 650, s. 19; VUB, F5-A29-5189, k. 1-2; LVIA, sygn. F39-2, k. 6-10 i wiele innych.

¹⁹ MNW, Gabinet Monet i Medali (dalej: GMiM), sygn. 68470 MNW, 68471 MNW.

²⁰ Głabisz 2022, s. 269-286, 666; Jakimowicz 2019, s. 158.

²¹ „Dziennik Rządowo-Ekonomiczno Handlowy”, 1790, nr 6, s. 519.

²² Sobolowa 1973, s. 12.

²³ BCzart, rkps 886, s. 435-440.

- komisarz wojskowy: kpt. Ignacy Szymoński²⁴ z 5 Regimentu Fizylierów stacjonującego w Białymstoku²⁵.

W przeciągu kadencji stan osobowy komisji ulegał zmianom. Cały skład Komisji Porządkowej zebrał się 1 XII 1790 r., by w miejsce Feliksa Trojanowskiego i Jana Węgierskiego wybranych posłami na sejm, wyłonić dwóch nowych komisarzy, wojskiego bielskiego Stanisława Hryniewickiego (syn Pawła, komisarza) i Macieja Wiktoryna Dzierżka²⁶.

W marcu i maju 1792 r. jako komisarz cywilno-wojskowy wymieniony jest Stanisław Kostka Suchodolski, ale nie wiemy, kogo zastąpił. Być może wojskiego podlaskiego Kazimierza Szepietowskiego, gdyż w „układzie kadencji” został wpisany w jego miejsce. Powodem pojawienia się w lipcu w wykazie niejakiego Idźkowskiego²⁷ mogła być śmierć jednego z komisarzy²⁸. „Układ kadencji” (imienny terminarz zasiadania w komisjach przez poszczególnych komisarzy) sporządzony 1 XII 1790 r. także ulegał zmianom. Ludwik Kruszewski pojawia się jako prezydujący Komisji Porządkowej 5 VI 1792 r., gdy w tym czasie nie planowano jego udziału w posiedzeniach²⁹.

Ponadto komisyjną kancelarią przez cały okres jej funkcjonowania zarządzał regent Mikołaj Humnicki. To on 30 V 1790 r. przesłał z Tykocina pierwsze sprawozdanie z działania Komisji Porządkowej do „Dziennika Rządowo-Handlowego”. Kolejne obiecał dostarczać regularnie co miesiąc, ale tego nie czynił (sprawozdań nie nadesłano także z komisji w Drohiczyźnie i Mielniku). Pierwsze i jedyne jak dotąd znane sprawozdanie z działalności Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej zachowało się z lutego 1790 r. i to w formie streszczenia. Wynika z niego, że zaprenumerowano „Dziennik Rządowo-Handlowy”, nadesłano do Warszawy wykaz komisarzy i tabele z terminarzem ich pracy oraz pierwszy uniwersał Komisji skierowany „do ziemi”. O tym uniwersale wiemy, że został przyjęty 27 II 1790 r. i zawierał „ogłoszenie egzekucji wszystkich obowiązków prawem na komisję włożonych, szczególnie zaś onych urządzenie

²⁴ Ostatni raz pojawia się w składzie Komisji Porządkowej urzędującej w Tykocinie 1 VII 1790 r. ANK, ZZG, sygn. 648, k. 1.

²⁵ „Dziennik Rządowo-Ekonomiczno Handlowy”, 1790, nr 4, s. 395–396 (*Komisja województwa podlaskiego ziemi bielskiej i powiatu brańskiego w Tykocinie i Brańsku z alternatą*). W druku zniekształcono nazwisko Markowski, podając je w formie „Marchowski”.

²⁶ VUB, F5-A29-5189, k. 1-2; AGAD, Kopicjana 31, s. 141–158; Kochański 2010, s. 214–215. Maciej W. Dzierżek to były sędzia grodzki goniądzki. Nie wiadomo, kto zaproponował na komisarzy S. Hryniewickiego i M.W. Dzierżka.

²⁷ Zapewne był to Michał Korwin Idźkowski – komornik ziemski bielski 1779–1795, subaltern Komisji Edukacji Narodowej 1778–1793. Przystąpił do konfederacji targowickiej 14 V 1792 r. w Brześciu Litewskim i został w niej archiwistą. Romaniuk 2015, s. 129.

²⁸ AGAD, Kopicjana 31, s. 141–158; BCzart, rkps 886, s. 435–451.

²⁹ VUB, F5-A29-5189; ANK, ZZG, sygn. 650, s. 19.

w materiałach ekonomicznych” pozostawiono na później³⁰. Humnicki planował sporządzenie sumariusza wszystkich czynności Komisji Porządkowej w formie prezentowanej przez komisje chełmską i łucką. W marcu miały być nadesłane „tabele targów” z podziałem na wszystkie miasta³¹. Jednak do końca 1790 r. na łamach „Dziennika Rządowo-Handlowego” nie natrafiono na takie dokumenty.

Regenta wybierali komisarze. Wynagradzany pracę podejmował po złożeniu przysięgi. Odpowiadał za archiwum i zapewne tak jak w innych komisjach, powierzono mu również odpowiedzialność za kasę komisyjną³². Domyślać się można, że konieczność prowadzenia wielu rejestrów, ksiąg oraz sporządzania wpisów oraz wypisów wymusiła dodatkowe zatrudnienie kancelarzysty oraz skrybentów. Na ważną rolę regenta w kształtowaniu pracy Komisji Porządkowej może wskazywać incydent, do którego doszło wiosną 1792 r. Izabela Branicka uważała, iż regent Humnicki naruszył „mocno obwarowane i terazniejszym prawem utwierdzone prerogatywy obejmujące dobra tykocińskie, bo pomimo zwierzchności tutejszej dworskiej, w rozsądzanie spraw wdaje się wcale do sądu Komisji Cywilno-Wojskowej nienależące”. Jako przykład podała pozwanie jej poddanego Hilla z Tykocina i wydanie przez komisarzy porządkowych dekretu krzywdzącego tego Żyda. Branicka takie działanie odebrała jako „ujmę władzy przeze mnie tam przeznaczonej”. Z jej wywodu przypuszczać można, że to Humnicki przygotowywał dokumenty, a zapewne referował też komisarzom sprawy oraz opracowywał projekty rozstrzygnięć. Chorąży ziemi bielskiej i komisarz porządkowy Ludwik Kruszewski miał pouczyć regenta, aby trzymał się „przepisów i swoich uprawnień”. Przy okazji Branicka wyraziła niezadowolenie z działań Komisji Porządkowej, która dopuściła do takiej sytuacji³³. Rzeczywiście, administracja centralna i lokalna miały ograniczone możliwości w zakresie wywierania nacisków na właścicieli ziemskich, co wynikało z braku przepisów prawnych w kwestiach wpływu władz na stosunki dworu z poddanymi³⁴.

Tak jak inne komisje, także bielska do uwierzytelniania dokumentów posługiwała się dwiema pieczęciami, większą i mniejszą. Ta druga głównie służyła do stemplowania w paszportach³⁵. Większa, owalna pieczęć miała wymiary 42,5 × 45,5 mm. W środkowym polu znajdował się orzeł w koronie z krzyżem. Legendę wykonano majuskułą wzdłuż krawędzi typariusza, między dwiema liniami, z których zewnętrzna naśladowała wąski wieniec laurowy. Treść legendy

³⁰ „Dziennik Rządowo-Handlowy”, 1790, s. 305, 518–519.

³¹ „Dziennik Rządowo-Handlowy”, 1790, s. 305, 518–519.

³² Łosowski 2015, s. 325.

³³ AGAD, Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej, seria 2, sygn. 390, s. 66–69. Na marginesie listu I. Branicka dopisała, aby komisarz Kruszewski zganił regenta („jurystowską głowę”), gdyż wdaje się w to, co do niego nie należy.

³⁴ Leśnodorski 1951, s. 227; Gordziejew 2010, s. 75.

³⁵ Łosowski 2015, s. 329.

zaczynała się u góry i tekst prowadziła zgodnie z ruchem wskazówek zegara: PIECZĘĆ . KOMMISSYI . CYWILNO . WOYSKOWEY . ZIEMI . BIELSKIEY. Pieczęć mniejsza o wymiarach 32,0 × 34,5 mm, także owalna, została skomponowana analogicznie jak większa, ale w legendzie zabrakło miejsca na ostatnią literę (BIELSKIE.)³⁶. Takich typariuszy używano co najmniej od października 1790 r. do czerwca 1792 r.³⁷

Ilustracja 1. Odcisk pieczęci Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej na dokumencie z 23 X 1790 r.

Źródło: Muzeum Narodowe w Warszawie, Gabinet Monet i Medali, sygn. 68470 MNW (domena publiczna).

Czas obrad sejmku w latach 1788–1792 to okres intensywnych działań miast królewskich, dążących do emancypacji³⁸. Mocą art. 2 ust. 7 i 11 konstytucji sejmowej „Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej” z 18 IV 1791 r., do składów komisji porządkowych włączonych miało być trzech komisarzy municypalnych. Jednak najwyraźniej szlachta ziemi bielskiej (jak i innych ziem oraz powiatów) nadal nie była gotowa do współpracy z mieszczanami i nie widziała potrzeby współdziałania z nimi w ramach Komisji Porządkowej. Pomijano mieszczan używając wybiegu prawnego, gdyż przepis pozwalał uznawać za komisarzy miejskich także szlachtę posiadającą nieruchomości w mieście („posesje dziedziczne”)³⁹. Ten stan mógł też wynikać

³⁶ MNW, GMiM, sygn. 68470 MNW, 68471 MNW.

³⁷ MNW, GMiM, sygn. 68470 MNW, 68471 MNW; ANK, ZZG, sygn. 650, s. 19.

³⁸ *Materiały* 1959, s. 32, 309–317, 398–399; 1960, s. 197–226, 337–354.

³⁹ VL, t. 9, s. 217; *Materiały* 1959, s. 32, 309–317, 398–399; 1960, s. 224–225.

z braku regulacji prawnych określających sposób wyłaniania komisarzy ze stanu mieszczańskiego⁴⁰.

Miejsce urzędowania komisarzy, miasto Tykocin, było w posiadaniu Izabeli Branickiej. Zapewne wpływ na wybór tej lokalizacji miało centralne położenie w ziemi bielskiej, a także tamtejsze możliwości lokalowe mogące pomieścić kancelarię, archiwum i kasę. Tym potrzebom mogły sprostać obszerne lokale jednego z tykocińskich klasztorów. Nie da się także wykluczyć zabiegów szlachty z tych okolic i tzw. traktu zatykockiego. Ta decyzja sejmowa spowodowała szybką reakcję szlachty ziemi bielskiej. W 1790 r., na lutowym sejmiku, postanowiono wnieść prośbę o odbywanie kadencji Komisji Porządkowej na przemian w Tykocinie i w Brańsku, „mieście ziemi stołecznym”. Taka alternata 8 marca zyskała aprobatę królewską⁴¹. Komisja jednak nigdy nie obradowała w Brańsku, gdyż została zlikwidowana pod koniec funkcjonowania pierwszej kadencji odbywanej w Tykocinie.

Od 1 I 1791 r. do 30 VIII 1792 r. zaplanowano obrady czterech sesji (*kadencji*) Komisji Porządkowej (aneks), trwających od pięciu do sześciu miesięcy, a każda podzielona na pięć kompletów komisarskich. Przed przystąpieniem do pracy komisarze musieli złożyć przysięgę. Prezydencja sprawowana była zazwyczaj przez najwyższego rangą urzędnika ziemskiego i zapewne ograniczała się tylko do bieżącego kierowania pracami w danym dniu lub w dłuższym okresie. Komisarz prezydujący potwierdzał swoim podpisem wpływ dokumentu do kancelarii i czasami osobiście nadawał kolejny numer kancelaryjny sprawy⁴². Podpisywał część dokumentów wychodzących z kancelarii, a w przypadku decyzji kolegialnych parafowali je wszyscy obecni komisarze. Nie stwierdzono podległości służbowej między prezydującym a komisarzami⁴³. Wiadomo, że Komisji prezydowali m.in.: Feliks Trojanowski (1 VII 1790), Antoni Gąssowski (10 VII 1790), Kazimierz Szepietowski (23 X 1790, 9 i 11 II 1791), Stanisław Hryniewicz (18 II 1791, 3 VIII 1791), Józef Kuczyński (17–19 II 1791, 25–26 II 1791, 18 III 1791), Antoni Gąssowski (14–29 III 1791), Stanisław Bartochowski (30 III 1791), Ludwik Kruszewski (1–6 IV 1791, 14 II 1792, 6 VI 1792), Paweł Hryniewicz (1 XII 1790, 12 III 1791, 3 VIII 1791, 12 III 1792, 21 VI 1792), Stanisław Kostka Suchodolski (24 III 1792)⁴⁴.

⁴⁰ Jakimowicz 2019, s. 160.

⁴¹ „Dziennik Rządowo-Ekonomiczno-Handlowy” 1790, s. 367–368; VL, t. 9, s. 163.

⁴² LVIA, KPC-WZB, F39–2, k. 19: *memoriał zanumerowany i ręką prezydującego podpisany*, [komisja] w archiwum swoim składa, 28 – prezydujący komisarz Hryniewicz złożył podpis i nadał numer kancelaryjny.

⁴³ Analizy dokonano na podstawie adnotacji w odnalezionych dokumentach Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej. LVIA, KPC-WZB, F39–2, k. 1–67; ANK, ZZG, sygn. 648, s. 1; BCzart, rkps 731, s. 81–86; id., rkps 886, s. 435–451.

⁴⁴ LVIA, KPC-WZB, F39–2, k. 1–67; ANK, ZZG, sygn. 648, s. 1, ZZG, sygn. 650, s. 19; AGAD, Kopicjana, p. 31, s. 141–158; BCzart, rkps 886, s. 435–451; MNW, GMiM, sygn. 68470 MNW,

W zakresie działań Komisji znajdowało się rozliczanie postojów żołnierskich w dobrach ziemskich i miastach dwa razy do roku, sprawdzanie, czy żołnierze regularnie otrzymują żołd, współpraca z Komisją Wojskową, kwaterowanie oddziałów, rekrutowanie, nadzorowanie magazynów wojskowych i podwód, dbanie aby nie było sporów żołnierzy z miejscową ludnością i rozsądzanie ewentualnych konfliktów, kontrolowanie na początku każdego roku parafialnych ksiąg chrztów, ślubów i zgonów oraz rejestrów parafian, aby na ich podstawie dało się ustalić liczbę mieszkańców do celów podatkowych. W zakresie podejmowanych spraw było także opłacanie i rozliczanie wypłat na utrzymanie wojsk, minimalizowanie ryzyka i kosztów związanych z transportem gotówki, starania o rozwój rolnictwa, rzemiosła i handlu. W latach głodu utrzymywano zakaz eksportu zboża, a w latach urodzajnych ułatwiano handel, w tym drogą wodną, dbano o trakty lądowe, pobierano kary od ścinających drzewa wytyczające trakty i za wypalanie lasów, informowano władze o lokalnie pojawiających się nieszczęściach (np. pożarach, epidemiach).

Zajmowano się również zasiedlaniem terenów, nadzorowaniem utrzymywania bakałarzy przez katolickich plebanów, sprawdzaniem stanu uczniów w szkołkach parafialnych, kontrolowaniem prowadzonych przez plebanów „szpitali” (przytułków). Podejmowano działania zapobiegające ubóstwu i opiekowano się ubogimi. Komisje wypełniały funkcje administracyjne, kontrolne i zajmowały się rozwojem miast królewskich. Podlegały im sprawy cywilne, takie jak rejestracja ludności, wydawanie paszportów, rozstrzyganie sporów między ludnością cywilną a wojskiem.

Środki na zużywane przez komisyjną kancelarię, czyli świece, papier, atrament i lak pochodziły z szeląga dodawanego do każdej złotówki podatków dziesiątego i dwudziestego grosza oraz z kwarty z królewszczyzn⁴⁵. Z zachowanego *Regestru delaty ofiary dziesiątego grosza z egzakcji bielskiej z raty stycznia 1791 roku* wiadomo, że „ofiara dziesiątego grosza i szelężna na Komisję Cywilno-Wojskową” wyniosła 731 złp 8 gr.⁴⁶

Konstytucją sejmową z 20 VI 1791 r. powołano Komisję Policji Obojga Narodów dla całego kraju. Miała ona przejąć kontrolę nad magistratami miast, co w niektórych miejscach powodowało spięcia kompetencyjne z komisjami porządkowymi cywilno-wojskowymi⁴⁷. Czy do takich sporów dochodziło na terenie ziemi bielskiej, nie udało się ustalić. Wiadomo jednak, że podlaskie magistraty początkowo sprawozdania składały do Komisji Porządkowej, a potem

68471 MNW; VUB, F5-A29-5189; Kochański 2010, s. 214.

⁴⁵ VL, t. 9, s. 146–156.

⁴⁶ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 34–36 (*Regestr delaty ofiary dziesiątego grosza z egzakcji bielskiej z raty stycznia 1791 r.*).

⁴⁷ VL, t. 9, s. 277–287; Jakimowicz 2019, s. 156–157.

do Komisji Policji Obojga Narodów w Warszawie⁴⁸. Jeszcze na początku sierpnia 1791 r. Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej skierowała uniwersał do miast, informujący o obowiązku wyłonienia i wysłania deputatów do miejskich sądów apelacyjnych do Drohiczyna, miasta wydziałowego⁴⁹.

Dwuletnia kadencja komisarzy pracujących w komisjach porządkowych cywilno-wojskowych upływała w lutym 1792 r., jednak zgodnie z zapisem w konstytucji sejmowej jej funkcjonowanie zostało przedłużone do czasu wybrania nowych składów, do którego miało dojść 18 sierpnia, w czasie corocznego sejmiku elekcyjnego⁵⁰.

Komisyjna kancelaria pracowała codziennie, oprócz dni świątecznych, w godzinach od 8 do 13. Komplet podejmujących decyzje składał się co najmniej z czterech komisarzy. Na wpływające memoriały komisarze wydawali rezolucje. W praktyce było to wstępne rozstrzygnięcie, najczęściej polegające na wezwaniu stron przed oblicze komisji „pod rygorem prawa”. Termin stawiennictwa był różny, od natychmiastowego do miesięcznego. Zależał od charakteru sprawy i dystansu, jaki dzielił obwinianych i świadków od kancelarii w Tykocinie. Najczęściej był to jeden lub dwa tygodnie. Być może przy ustalaniu czasu rozpatrywania memoriału kierowano się także natłokiem interesantów, gdyż termin wezwań w podobnych sprawach nie zawsze był taki sam. Powód obowiązkowego stawiennictwa zasadniczo był podobny – eksplikacja („danie odpowiedzi i usprawiedliwienie się”). W przypadku spraw niespornych, a wymagających dodatkowych objaśnień i interpretacji, zwracano się o nie do instytucji centralnej, najczęściej Komisji Skarbu Koronnego⁵¹. Niestety, nie znamy ostatecznych rozstrzygnięć dotyczących wymienionych memoriałów, gdyż zaginęły księgi protokołów Komisji Porządkowej i inne akta kancelaryjne.

Zwraca uwagę fakt, że przytłaczająca większość wnoszonych memoriałów była pisana w Tykocinie i trafiała do Komisji Porządkowej jeszcze tego samego dnia. Tylko w kilku przypadkach wnoszone dokumenty miały inne niż Tykocin miejsce ich sporządzenia (Białystok, Kraków, Rybaki, Warszawa). Kilkanaście dokumentów nie ma datowania i miejsca wystawienia, co nie było przeszkodą formalną, gdyż zapewne w dzienniku lub rejestrze kancelaryjnym wpisywano termin wpływu⁵².

Ulokowanie komisyjnej kancelarii w Tykocinie spowodowało napływ do tego miasta różnych jurystów i osób z doświadczeniem w pracy urzędniczej. To oni świadczyli odpłatne usługi spisywania skarg, oskarżeń i próśb niepiśmiennym

⁴⁸ AGAD, AKP, sygn. 88/XVII, k. 78; LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 1-1v (sprawozdanie z miasta Narew).

⁴⁹ Kochański 2010, s. 214-215.

⁵⁰ „Gazeta Warszawska”, 28 V 1791, nr 43. Suplement, s. 2.

⁵¹ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 13, 26, 32, 33, 56, 57, 62, 64.

⁵² LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 4, 13, 16, 62, 65.

chłopom, mieszczanom oraz części szlachty. Już w małej próbie memoriałów wyróżnić da się co najmniej kilka charakterów pisma, wskazujących na grupę takich „pisarzy” praktykujących w Tykocinie, miejscu datowania dokumentów.

Szereg spraw załatwianych przez Komisję Porządkową Cywilno-Wojskową Ziemi Bielskiej wiązało się z wojskiem. Do obowiązków komisarzy należało wyznaczanie kwater wojsku⁵³ w porozumieniu z Komisją Wojskową. Kwaterowanie żołnierzy odbywać się mogło dwa razy w roku. Wojsku zabraniano samowolnego zajmowania lokali, a maksymalny czas pobytu żołnierzy w jednym miejscu wynosił rok. Zadaniem wojska była ochrona ludności przed rozbojami i napadami. Zgodnie z decyzją Komisji Policji od kwietnia 1791 r. kwaterowaniem wojsk zajmowały się magistraty miast, a komisje cywilno-wojskowe pozbawiono możliwości ingerencji w te sprawy⁵⁴.

Komisja Porządkowa swoje ważniejsze uniwersały publikowała w formie drukowanej, rozsyłając je do poszczególnych parafii, miast i ośrodków dóbr. Zachował się taki druk datowany na 1 VII 1790 r. (wykonany przed 17 lipca – obłata w Brańsku) dotyczący obowiązkowego poboru rekrutów. Wiadomo z niego, że przekazanie kandydata do służby odbywało się za pokwitowaniem regimentowi przebywającemu na terenie ziemi lub województwa. Z dóbr królewskich i duchownych jeden rekrut był brany z każdych 50 dymów, a z dóbr dziedzicznych ze 100 dymów. Za dymy królewskie i duchowne przewyższające tę liczbę pobierano po 4 złp, a za dziedziczne po 2 złp. Służba w wojsku miała trwać od 6 do 8 lat. Przyjmowano do niej także ochotników ze stanu szlacheckiego, ale na 6 lat. Za próbę przedłużania służby komisja porządkowa mogła ukarać dowództwo regimentu. Żołnierze otrzymywali pieniądze pochodzące z wpłat za dymy adekwatnie wykraczające poza normy 50 i 100 dymów. Bardzo liczono na napływ ochotników ze szlachty, powołując się na obowiązek tego stanu wobec ojczyzny. Żołd dla nich ustalono na 200 złp. Nie zakładano powoływania szlachty w ramach pospolitego ruszenia jako formy przestarzałej. Po odbyciu pełnej służby ponownie wypłacano każdemu żołnierzowi po 200 złp. W wojsku można było zostać dłużej, ale dobrowolnie. Tym, którzy w czasie służby doznali kalectwa, gwarantowano wypłaty dożywotnich zapomóg z Kasy Inwalidów.

Dziedzice dóbr po dostarczeniu chłopu do poboru otrzymywali od komisji porządkowej cywilno-wojskowej kwit potwierdzający ten fakt. Aby zapobiegać dezercji i włóczęgostwu komisje oraz dowództwo oddziałów wojskowych wydawały „paszporty” z odpowiednimi pieczęciami i zapisami. Chłopów w takie dokumenty zaopatrywać mogli ziemianie. Ujętych dezertów i włóczęgących się bez ważnego „paszportu” odsyłało do wojska. Dostarczających złapanych

⁵³ Z kwaterowania wyłączone były dobra ziemskie niestykające się z granicą państwową. VL, t. 9, s. 149.

⁵⁴ Gordziejew 2010, s. 281.

dezerterów nagradzano, a ukrywających zbiegów lub niereagujących na ich pobyt karano finansowo (200 złp). Obcokrajowców osiedlających się w Koronie uwolniono od obowiązku rekruckiego do trzeciego pokolenia. Zakończenie terminu realizacji poboru i opłat przewidywano na koniec lipca. Powyższy uniwersał podlegał odczytaniu z ambon świątyń w niedziele i święta⁵⁵. Druk dokumentu zapewne odbył się w drukarni w Supraślu, odległej około 40 km od Tykocina.

Określony w uniwersale sposób i zakres prowadzenia poboru rekrutów był zgodny z przepisami. Stanowił podstawowy sposób formowania i uzupełniania zrejonizowanych oddziałów wojskowych. Z ziemi bielskiej pobór mógł być przeprowadzany tylko do 5 Regimentu Fizyliarów. Sztab tego oddziału znajdował się w Białymstoku, a regimentowe bataliony i kompanie rozmieszczono w Tykocinie, Bielsku oraz w innych miejscowościach⁵⁶. Rekrut do służby musiał stawić się wszechstronnie zaopatrzonej, a czuwali nad tym komisarze porządkowi. Przed przekazaniem wcielanych do oddziału sprawdzano ich wyekwipowanie. Kantonista musiał być wieku od 18 do 30 lat i posiadać wzrost co najmniej 66 cali (ok. 164 cm). Ostatni pobór kantonistów zarządzono 6 VI 1792 r. Komisja z Tykocina tego dnia polecała dziedzicom i posesorem wsi, aby „natychmiast, albo najdalej w przeciągu dnia drugiego po odebraniu niniejszej rekwizycji [...] pomimo dawniejszego kantonu [...] do komisji swojej przystawili [kantonistów studymowych – przyp. Z.R.] pod karą 200 złp”. Były to działania podjęte w związku z wojną z Rosją. Późną wiosną 1792 r. wcielano nowych kantonistów do formowanego dodatkowego, rezerwowego batalionu 5 Regimentu Fizyliarów. Do tego batalionu z Tykocina dostarczono dwóch, a z Bielska 15 kantonistów, co Komisja potwierdziła wydanymi dokumentami⁵⁷.

Komisja Wojskowa 11 I 1790 r. nałożyła na komisje porządkowe obowiązek zapewnienia i nadzorowania przebiegu kwaterunku wojskowego oraz aprowizacji⁵⁸. Pobyt kwaterujących i przemieszczających się oddziałów, a także szybki pobór rekrutów, nierzadko powodowały spory i konflikty z wojskiem. W pewnym stopniu było to niezamierzone pokłosie wcześniejszych przedsięwzięć Rady Nieustającej, która realizowanie swoich poleceń często wymuszała przy użyciu wojska.

⁵⁵ VL, t. 9, s. 149–150; ANK, ZZG, sygn. 648.

⁵⁶ LVIA, KPC-WZB, F39–2, k. 15, 61, 62.

⁵⁷ Oss., rkps 13303/III. Papiery dotyczące miasta Bielska Podlaskiego 1789–1793; ANK, ZZG 650, s. 19; Kochański 2010, s. 218.

⁵⁸ *Uniwersał uwiadamiający obywatelów i wszystkich mieszkańców Rzeczypospolitej o wielości płacy dla żołnierza tak pieszego jako i konnego i o wydanych ordynansach jak najściślejszej karności na konsystencjach i w przychodach*, Komisja Wojskowa Obojga Narodów, Warszawa 11 I 1790 r. – BCZart, sygn. 18060 III.

Znanych jest kilka spraw świadczących o złej sławie wojska koronnego we wsiach włościańskich ziemi bielskiej. Kasper Masłowski, poddany Franciszka Orsetiego, służący w wojsku od sześciu miesięcy, po reklamacjach miał zostać zwrócony do dóbr właściciela. Jednak kpt. Antoni Cetys z 5 Regimentu Fizylierów zamiast zwolnić Masłowskiego, nakazał jego aresztowanie i żądał na zamianę innego kantonisty. W tej sprawie uskarżano się też na „gwałtowność wojskowych wobec cywili”. Chłopi ze wsi Stacewicze ze starostwa bielskiego suplikowali utyskując na żołnierzy zwanych „mirowskimi” (być może z Regimentu Gwardii Konnej Koronnej, z koszar mirowskich w Warszawie), że długo przebywali we wsi, a „w jedzeniu wzgardę czynili, gdyż słoniny jeść nie chcieli, innego mięsiwa starać się przymuszali i różne usługi dla siebie wymyślają”. Chłopi zapytywali Komisję Porządkową, czy postępowanie żołnierzy było właściwe⁵⁹.

Na prywatne wykorzystywanie pełnionej funkcji przez Franciszka Orsetiego, komisarza Komisji Porządkowej, wskazywać może fakt szybkiego załatwienia jego memoriału, zgodnie z oczekiwaniem. Sprawa dotyczyła zamiany kantonisty z dóbr Niewodnica, na innego znajdującego się już w Regimentie Fizylierów. Orsetti twierdził, że wcześniej dostarczony był przydatniejszy do pracy w folwarku. Komisja natychmiast zadecydowała, że wcielony rekrut ma oddać umundurowanie i powrócić do folwarku, a w jego miejsce do wojska trafi inny kantonista. Z szybszym załatwieniem osobistego problemu komisarza spotykamy się również w przypadku stolnika bielskiego Stanisława Bartochowskiego⁶⁰.

W kolejnym przypadku dotyczącym wojska gromada wsi Koźliki spierała się z dzierżawcą Giewartowskim o Teodora Michaluka, wnosząc do Komisji, że ten „parobczak” mógłby służyć u fizylierów w Bielsku z gromady, a nie tylko z folwarku. Zgłaszano też pretensje do podstolego mielnickiego i komisarza Ignacego Bobrownickiego, który miał dobra w każdej z ziem podlaskich, jednak w żadnej nie przekraczał 100 dymów, to jest limitu na jednego rekruta. Według skarżącego Floriana Zdrodowskiego, mógłby czasami dać z nich jednego chłopca do służby w wojsku. Ze wsi Czyże w leśnictwie bielskim dwóch starszych chłopów oddało swoich synów do służby w 5 Regimentie Fizylierów w zamian za obietnicę pomocy w pracach polowych przez całą gromadę. Chłopi tego wsparcia odmawiali i nie zważali na nakazy płynące z dworu. Komisja poleciła „sędziemu ladzkiemu” Lachowskiemu, aby natychmiast użył swej mocy i uczynił zadość rodzinom kantonistów⁶¹.

Z wojskiem wiązały się dezercje, a rozpatrywanie spraw w tym zakresie należało do prerogatyw komisji porządkowych. Miasto Narew w lutym 1791 r.

⁵⁹ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 11, 15, 16, 40, 55.

⁶⁰ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 9, 67.

⁶¹ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 30, 38, 61.

zawiadomiło Komisję Porządkową, że na unickiej plebanii berezowskiej u ks. Bohowicza już pół roku mieszka dezertter. Jednak nie wiadomo, czy został on ujęty i zgodnie z prawem wcielony do służby wojskowej. Ciekawy jest przypadek dezerttera z 5 Regimentu Fizyliarów, niejakiego Błyszuka z Czeremchy w starostwie kleszczelewskim. W jego miejsce dostarczono do wojska innego chłopca z tych dóbr, który uzyskał za to skonfiskowaną ziemię Błyszuka. Wobec tego bracia Błyszuka 2 II 1791 r. wnieśli do Komisji Porządkowej prośbę o uwolnienie dezerttera od dalszych konsekwencji, gdyż ten już karę poniósł, tracąc majątek. Komisja zgodziła się z ich argumentacją⁶².

W toku pracy i realizacji zadań naturalną rzeczą była współpraca Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej z innymi komisjami i instytucjami spoza terenu jej działania. Komisarze obradujący w Tykocinie, aby powstrzymać falę zbiegów i ułatwić ich wcielanie do wojska, 5 VII 1790 r. zwrócili się do sąsiedniej litewskiej komisji w Grodnie o dostarczanie informacji na temat dezertterów, zbiegów, „przechodniów i przejeżdżających jakiegokolwiek kondycji ludzi bez paszportów będących oraz aby rekwizycja [...] obywateli [...] w powiecie grodzieńskim komunikowana i do egzekucji przyprowadzona została”⁶³.

Najgroźniejszy incydent z wojskiem dotyczył zdarzenia z Proniewicz, wsi starostwa bielskiego. Oburzony kpt. Mikołaj Kolenda z 5 Regimentu Fizyliarów 23 III 1791 r. pisał do Komisji Porządkowej: „Zuchwalstwo chłopów i nienawiść krajowego żołnierza kilkakrotnie praktykowana tak daleko posuniętą została, iż w transmarszach i przechodach lubo za paszportem ukazanych przechodzący bezpieczeństwa, nawet życia mieć nie mogą”. Oto zluzowana komenda z Mielnika wracając do Białegostoku z ujętym dezertterem na nocleg zatrzymała się w Proniewiczach. Chłopi jednak odmówili przyjęcia wojskowych, a nawet dopuścili się czynnej napaści na gefrajtra Bobrowskiego i jego podkomendnych. Po słownej utarczce doszło do bójki, uderzono gefrajtra i złamano jego pałasz. Pobito fizyliera, chciano odebrać mu karabin i straszono śmiercią, a dezerttera nakłaniano do ucieczki. W końcu żołnierzy wypędzono ze wsi. Komisarz prezydujący S. Bartochowski nakazał chłopom z Proniewicz stawienie się 13 kwietnia do Tykocina, by poznać ich wersję i wydać werdykt. Sprawą miał się zająć także Ignacy Zabielski, dzierżawca dóbr Hołowiesk⁶⁴. Zdarzało się, że i grupy podchmielonej drobnej szlachty napadały na żołnierzy⁶⁵.

⁶² LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 1, 7-7v.

⁶³ Gordziejew 2010, s. 87, 306.

⁶⁴ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 62-63.

⁶⁵ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 11, 40. Sześciu dziedziców z Krasowa 24 II 1791 r. w karczmie w Piekutach Kościelnych pobiło żołnierza gwardii pieszej koronnej Józefa Szymborskiego. Niemal w tym samym czasie w Sokolach kilkanaście osób napadło i pobiło urlopowanego Jana Dunikowskiego z lekkiej jazdy.

Niestety, tak jak w innych przypadkach, zachowany materiał źródłowy nie pozwala na poznanie dalszego biegu wymienionych spraw i na analizę sposobu postępowania oraz orzecznictwa Komisji Porządkowej w konkretnych kategoriach działań.

Z wojskiem wiąże się również sprawa weterana, któremu z pomocą przyszła Komisja Porządkowa. Komisarze 21 I 1791 r. zwrócili się z prośbą do Komisji Wojskowej Obojga Narodów w Warszawie o umieszczenie w tykocińskim alumnacie byłego żołnierza Stefana Koryckiego. Ten Tatar przyjął wyznanie katolickie, przez co krewni zerwali z nim kontakty i w efekcie pozostał bez środków do życia. W Warszawie wyrażono pozytywną opinię w tej sprawie. Kolejny raz Komisja Porządkowa kontaktowała się z Komisją Wojskową Obojga Narodów trzy dni później, potwierdzając otrzymanie środków na budowę magazynu, zapewne na potrzeby wojska⁶⁶.

Dobrowolne ofiary składane na zasilenie środków na wojnę z Rosją uznaje się za reakcję oddolną. Faktycznie Komisja Wojskowa Obojga Narodów 9 VI 1792 r. ogłosiła zalecenie skierowane do komisji porządkowych o sporządzanie rejestrów ofiar złożonych na potrzeby wojenne, obejmujących datki pieniężne i kosztowności⁶⁷, a Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej już trzy dni wcześniej, 6 VI 1792 r. rozpoczęła taką dobrowolną składkę „gorliwych obywateli dla wsparcia potrzebnej ojczyzny ofiary”⁶⁸.

Pierwszą ofiarodawczynią była Ester z Broszniewskich Taylorowa z Tykocina, wdowa po kapitanie Józefie Taylorze⁶⁹, która przekazała złoty zegarek. Według regenta Humnickiego ta hojna ofiara zachęciła innych obywateli i niektórych kupców żydowskich z Tykocina do złożenia „niemałych” datków pieniężnych. Szambelan Jan Węgierski z Dzieciołowa, poseł ziemi bielskiej przekazał najwięcej: 3 armaty polowe z rekwizytami, 12 spiżowych moździerzy, a ponadto wszystkie własne srebra stołowe o łącznej wadze 143 grzywien i 6 łutów (ok. 29 kg). Józef Karwowski, podstoli ziemi bielskiej, w imieniu własnym i swoich braci, Andrzeja, kapitana wojsk koronnych oraz szambelana Jana, przekazał dwie armaty polowe z rekwizytami. Jakub Drągowski, miecznik ziemi bielskiej, 11 czerwca ofiarował 60 czerwonych zł. Inni obywatele jako dar traktowali siebie i ochotniczo zapisywali się do walki z „nieprzyjaciółmi ojczyzny”. Przyjmowanie ochotników do wojska przez komisje porządkowe umożliwił uniwersał sejmowy z 15 V 1792 r.⁷⁰ Niestety, nie znamy liczby osób zapisanych do dobro-

⁶⁶ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 13; MNW, GMiM, sygn. 68470 MNW.

⁶⁷ Gordziejew 2010, s. 312.

⁶⁸ „Gazeta Narodowa i Obca”, 1792, nr 49 (20 VI), Suplement, s. 293-294.

⁶⁹ Józef Taylor – kapitan, ekonom, a później gubernator dóbr tykocińskich. Zmarł w Tykocinie w końcu 1786 r. – Kochański 2010, s. 221.

⁷⁰ „Gazeta Narodowa i Obca”, 1792, nr 49 (20 VI), Suplement, s. 293-294; Korzon 1897, s. 433-442.

wolnej służby. Wielkość złożonych datków w srebrze i pieniądzach, chociaż hojna, pochodziła od niewielu darczyńców. Podobnie było na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷¹. Ponadto z białostockiego arsenału 12 VII 1792 r. odebrano ofiarowane dwie „armaty z lawetami i innymi rekwizytami, kosztem Jaśnie Oświeconej Jej Mość Pani krakowskiej zreperowane, po wtóre jedna armata z herbem Potockich z lawetami i siedem haubic bez lawetów, te wszystkie spiżowe oraz jedna armata żelazna bez lawetów. In summa sztuk jedenaście”⁷².

Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej w lipcu 1792 r., w związku z zagrożeniem ze strony zbliżających się wojsk rosyjskich i targowickich, poleciła swojemu regentowi Humnickiemu, aby zgromadzone pieniądze i kosztowności przewiózł z Tykocina do Warszawy. Jednak nie dotarł on tam i los depozytu przez prawie dwa lata pozostawał nieznany⁷³. Z zaświadczenia wydanego przez komisarzy porządkowych wynikało, że pośród powierzonych Humnickiemu środków były „percepty z rodzajów kantonowych pieniędzy jako i innych tudzież ofiar dobrowolnych” zebranych od 1 III 1790 r. do 7 VII 1792 r., w sumie 62085 złp 18½ gr. Wydatkowano z tego 24943 złp 21 gr. W kasie pozostawało 46389 złp i 27½ gr. Do tego ofiara wspomnianych sreber Węgierskiego oraz złoty zegarek Taylorowej. W ostatniej chwili przed wysłaniem kasy do Warszawy, pobrano z kasy 9248 złp, które użyczono kpt. Janowi Bekowi z 2 Regimentu Pieszego Buławy Wielkiej Litewskiej, na koszty doprowadzenia do Warszawy kilkuset rekrutów. Środki te miały być zwrócone Humnickiemu przez Komisariat Litewski w Warszawie. Regent na wydatki związane z transportem do Warszawy otrzymał od Komisji Porządkowej 900 złp⁷⁴.

W maju 1794 r. Humnickiego oskarżono o domniemaną defraudację pieniędzy komisyjnych, ale zwrócił wszystko i został oczyszczony z zarzutów. Z dokumentów wytworzonych wówczas w śledztwie wiemy, że regent w lipcu 1792 r. miał przewieźć do Warszawy także całe archiwum Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej⁷⁵.

Omyłką Krzysztofa Bauera jest twierdzenie, że w 1792 r. na terenie ziemi bielskiej zebrano około 200 tys. złp na formowanie wojska, z czego pozostałe 72 tys. złp zdeponowano u Izabeli Branickiej. Pieniądze ulokowane u kasztelanowej krakowskiej były pozostałością środków zebranych na terenie ziemi bielskiej nie w 1792 r., a w 1775 r. na prowiant dostarczany wojsku rosyjskiemu⁷⁶.

W uniwersale Komisji Porządkowej z 1 VII 1790 r. w sprawie poboru rekrutów pojawiła się realizacja innego obowiązku komisarzy porządkowych,

⁷¹ Gordziejew 2010, s. 312–314.

⁷² AGAD, Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 57.

⁷³ Romaniuk 2015, s. 241–242.

⁷⁴ Romaniuk 2015, s. 241.

⁷⁵ Romaniuk 2015, s. 72, 211, 241–242.

⁷⁶ Bauer 1981, s. 91; Romaniuk 2015, s. 145–146, 216, 220; BUV, sygn. F5-A29-5181.

a mianowicie dbałości o stan dróg i mostów. Komisja Porządkowa zwracała wówczas uwagę na poprawianie „dróg z kamieni” i uprzążanie innych przeszkód z traktów komunikacyjnych, w kontekście prowadzonego poboru. Miasta były zobowiązane do składania raportów z realizacji nałożonych zadań. W raporcie miasta Narew z 1791 r. czytamy, że naprawy wymagały „kładki na rzece Narwi” o znacznej długości. Władze miejskie zamierzały zatrudnić do tego traczy, którzy z lasu narewskiego mieli pozyskać odpowiedni materiał do remontu⁷⁷.

Na podstawie konstytucji z 28 V 1791 r. „Księgi ziemiańskie” i „Sejmiki” na komisje porządkowe nałożono obowiązek prowadzenia ksiąg ziemiańskich, co wiązało się z ustaleniem listy osób uprawnionych do udziału w sejmikach. Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej zaniepokojona tym, że na początku sierpnia jeszcze nie otrzymała schematu prowadzenia ksiąg ziemiańskich, prosiła Komisję Skarbu Koronnego (KSK) o nadesłanie stosownego uniwersału, gdyż inne komisje już taki dokument posiadały. Zaznaczono, że komisarze dopiero po jego otrzymaniu będą mogli podjąć działania związane z założeniem ksiąg⁷⁸. W styczniu 1792 r. siedzibę sądów ziemiańskich ziemi bielskiej ulokowano (potwierdzono) w Tykocinie⁷⁹. Oznaczało to przeniesienie sądownictwa szlacheckiego (ziemskiego, grodzkiego i podkomorskiego) z Bielska i Brańska do Tykocina, który konsekwentnie wzmacniał swoją pozycję administracyjną w regionie.

„Pamiętnik Historyczno-Polityczno Ekonomiczny” z marca 1790 r. ogłosił wyniki spisu ludności przeprowadzonego przez komisje wojewódzkie na terenie Korony. W województwie podlaskim wykazał on 113 874 chrześcijan (bez szlachty, duchowieństwa i wojska) oraz 6796 Żydów⁸⁰. Ten spis ludności przeprowadzono na podstawie konstytucji sejmowej pt. „Lustracja dymów i podanie ludności” z 22 VI 1789 r., w celach podatkowo-wojskowych. Jednak ogłoszone dane nie odpowiadały realnemu stanowi zaludnienia⁸¹. Za wiarygodniejszy uważa się spis przeprowadzony przez komisje porządkowe, zobowiązane do tego konstytucją sejmową z 15 XII 1789 r., w rozdziale *O materii ekonomicznej wojewódzkiej*. Na podniesienie rzetelności danych wpływ miało polecenie komisji porządkowych, aby spisu dokonali proboszczowie poszczególnych parafii, pod rygorem wysokich kar za opieszałość. W dobrach prywatnych wykazy mieszkańców innych wyznań niż katolickie sporządzali właściciele dóbr i władze miast. Spisy aktualizowano w kolejnych latach, a proboszczowie mieli obowiązek dostarczania komisjom porządkowym odpisów z ksiąg chrztów,

⁷⁷ ANK, ZZG, sygn. 648, k. 1; LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 1.

⁷⁸ MNW, GMiM, sygn. 68471.

⁷⁹ VL, t. 9, s. 240-241 (*Księga ziemiańska*, 28 V 1791), 339, 370-379.

⁸⁰ „Pamiętnik Historyczno-Polityczno Ekonomiczny”, r. 1790 (marzec), s. 233, 244.

⁸¹ Kukło 2009, s. 52-53.

małżeństw i zgonów, które służyły do weryfikacji danych⁸². Wpłynęło to na wspomnianą poprawę jakościową i na realność wykazywanych danych. Niestety, tego typu spisów parafialnych z ziemi bielskiej zachowało się niewiele. W Państwowym Archiwum Historii Litwy znajduje się kopia imiennego wykazu parafian za 1790 r., sporządzona przez proboszcza z Knyszyna, przekazana do Konsystorza w Wilnie⁸³. Inny spis przechowywany jest w aktach parafii Poświętne⁸⁴. Istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia kolejnych tego typu dokumentów, co być może pozwoli na szerszą analizę demograficzną i statystyczną oraz porównanie wyników z obszarami już przebadanymi⁸⁵.

Najobszerniejszym zachowanym dokumentem wytworzonym przez komisarzy porządkowych w Tykocinie w celach podatkowych jest rejestr dymów i taryfy podymnego sporządzony w 1791 r. w formie księgi, według stanu z poprzedniego roku. Zawiera spis miejscowości ułożony alfabetycznie parafiami, z ukazaniem płacących daninę, liczbę otaksowanych dymów i wysokość wnoszonego podatku. W ziemi bielskiej spisano 11856 dymów w dobrach szlacheckich, 8080 dymów w dobrach królewskich (te wydzierżawiano) i 668 w posiadaniu Kościoła i Cerkwi. Razem w 1790 r. w ziemi bielskiej były 20 604 dymy⁸⁶.

W ostatnim okresie podejmowane są interesujące badania statystyczne skupione na populacji szlacheckiej⁸⁷. Szacuje się, że w województwie podlaskim szlachta stanowiła 25% ogółu mieszkańców, a na jeden dym średnio przypadało 6 osób. Chłopi zamieszkiwali głównie dobra królewskie, a także większe prywatne, zaś na służbie u drobnej szlachty znajdowali się w co trzecim gospodarstwie⁸⁸. Zatrudniali ich również mieszczanie⁸⁹. Znany jest problem z ustaleniem liczby Żydów, którzy unikali opodatkowania nie tylko z przyczyn fiskalnych, ale i religijnych. Zachowane wyniki spisu wyznawców mojżeszowych z 1790 r. wykazały, że na terenie ziemi bielskiej w dziewięciu kahałach (największy Tykocin) mieszkało 5796 dusz podatkowych, bez dzieci poniżej pierwszego roku życia. Dane te uważa się za zaniżone⁹⁰.

Na 40 odnalezionych pism kierowanych do Komisji Porządkowej (numery kancelaryjne 230–270), w latach 1791–1792, w ośmiu pojawiają się sprawy opłat

⁸² VL, t. 9, s. 153–154.

⁸³ LVIA, F 604–13–26, k. 15–50. Wileński Konsystorz Rzymskokatolicki. Księgi metrykalne parafii Knyszyn.

⁸⁴ Guzowski 2019, s. 155; *Spisy* 2018, s. 40–61.

⁸⁵ Takiej analizy dla powiatu proszowickiego dokonała Kaźmierczyk 2016, s. 73–101.

⁸⁶ LVIA, SA 11630, k. 1–314.

⁸⁷ Guzowski 2019.

⁸⁸ Guzowski 2019, s. 173.

⁸⁹ Romaniuk 2021, s. 253–254.

⁹⁰ Guldon, Stępkowski 1986, nr 3–4, s. 128 (tab. 2); Z. Guldon ocenia dane spisu Żydów z 1790 r. jako mniej wiarygodne od wykazanych w 1765 r. (Guldon 1989, s. 50, 52–53). Tak samo twierdzi Kukło 2009, s. 62–63.

i podatków wnoszone przez włościan. Dla chłopów z dóbr królewskich, ale też prywatnych oraz mieszczan komisarze byli często nadzieją na poprawę ich losu i na sprawiedliwość, zwłaszcza że jak czytamy w memoriale z Czeremchy wniesionym 2 II 1791 r.: „Najwyższe rządy kraju w ziemi bielskiej, prześwietnej Komisji [Porządkowej Cywilno-Wojskowej] są poruczone i na onych wszyscy obywatele ziemi powiatu swego polegają i przestają”⁹¹.

Wspomniane supliki dotyczyły prośby o zwolnienia z obciążeń (wieś Biełki w starostwie bielskim), sporu chłopów z unickim prezbiterem o podymne (Berezowo Stare), egzekucji zaległości płatniczych i odmowy płacenia odsetek, niesłusznego obciążania podymnym za spalony dom (Suraż), uskarżania się chłopów z Ryboł na znaczący fiskalizm i odbieranie im dawnych praw. Potwierdzali to także mieszkańcy Trościanicy, należącej do K. Szulca. Pisali, że jest „opresja nadzwyczajna tak w opłacaniu z gruntów, jako podymnego i z innych stron wszelkiego uciemnienia, do którego nigdy obowiązani nie byliśmy”. Niesporne sprawy podatkowe dotyczyły potwierdzenia wpłat do KSK delaty dziesiątego grosza i szelężnej za styczeń 1791 r. Inne zagadnienie to polecenie KSK z 11 II 1791 r. nakazujące wnoszenie podatków w dwóch ratach, jednej w Bielsku, a drugiej *alternatą* w Tykocinie⁹².

Sejm 2 XI 1789 r. uchwalił podatek od skór i rzezi, aby pozyskać dodatkowe środki na nowy etat wojska. Te wadliwe przepisy podatkowe doprowadziły w 1790 i 1791 r. nie tylko do nadużyć, ale także do konfliktów powszechnych w całej Rzeczypospolitej. Nowa danina fiskalna obciążała przede wszystkim mieszczan⁹³. Narastające w związku z tym problemy przyszło rozwiązywać komisjom porządkowym. Zgodnie z obowiązującymi przepisami wydawano uniwersały, w których określono maksymalne ceny na niektóre produkty i usługi, w tym na skóry. Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej składała skargi i memoriały na nowy podatek do KSK, proponując zamianę tej daniny na jego pobór od rzezi, a nie od skór⁹⁴. Podobne działania także innych komisji wpłynęły na kilkukrotne zmiany przepisów w tej sprawie. Ostatecznie

⁹¹ LVIA, KPC-WZB, F 39-2, k. 7.

⁹² LVIA, KPC-WZB, F 39-2, k. 2, 26, 28, 34-36 (*Regestr delaty ofiary dziesiątego grosza z egzakcji bielskiej z raty stycznia 1791 roku*), 45, 48, 49, 51, 56, 58; MNW, GMiM, sygn. 68470 MNW, 68471 MNW.

⁹³ VL, t. 9, s. 134; Rybarski 1937, s. 124-134; Kalinka 1895, s. 633-636; Kitowicz 1845, s. 190-199.

⁹⁴ BCzart, rkps 731, s. 81-86. Wyciąg z protokołu Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej, podpisany w Tykocinie w 1790 r. przez członków Komisji: Feliksa Trojanowskiego, Kazimierza Szepietowskiego, Józefa Kuczyńskiego i Apolinarego Dzierżka, z dołączonym „Projektem manipulacji skór”; AGAD, AKP, sygn. 174, 209, 81/1 – skargi dotyczące nowego podatku od skór, wnoszone przez Komisję Porządkową Cywilno-Wojskową Ziemi Bielskiej.

sejm 22 IV 1791 r. zniósł podatek od skór w naturze i związaną z nim opłatę stemplową, zastępując je podatkiem konsumpcyjnym od rzezi⁹⁵.

Najczęstsze zatargi wywołane podatkiem od skór odnotowano w Tykocinie. W lutym 1791 r. mieszczenie tego miasta i cech szewski wnieśli skargę przeciwko „zdzierstwu” garbarzy i Żydom handlującym tym towarem. Podkreślano, że pomimo taksy za skóry wyprawione i przygotowane na podeszwy, ustalonej przez Komisję Porządkową, sprzedają je drożej, a niektórzy żydowscy kupcy i garbarze nie chcą nimi handlować. W następnym miesiącu wpłynęło kilka innych memoriałów na zawyżanie cen skór. Jan Jaworowski i Grzegorz Rzędzian oskarżyli garbarzy Jakuba i Jana Brynków mieszkających za tamą w Tykocinie o to, że wzięli od nich skóry do wyprawy i za te prace zażądali wyższej opłaty niż określono w taryfie. Nawet, gdy pobrali zapłatę, nie oddali skór, straszili Jaworowskiego i Rzędziana pobiciem, „podarli suknie i zelżyli”. Kilka dni później także Paweł Drągowski złożył skargę na Jana Brynka. Garbarz i tym razem po wygarbowaniu powierzonych mu dwóch skór bukatowych nie chciał ich oddać za opłatą zgodną z taryfą zawartą w komisyjnym uniwersale. Antoni Kujawski uskarżał się zaś na garbarza Jana Wróbla z Rajgrodu, zawyżającego cenę za wyprawienie skóry bukatowej⁹⁶.

Z Tykocina znamy też przypadek naruszania ustalonych stawek na mięso. Ignacy Łazowski oskarżył żydowskiego rzeźnika Chończuka o sprzedaż mięsa po 6 gr za funt, czyli o grosz drożej niż w taryfie. W związku z tym, że sprawa była oczywista, a rzeźnik mieszkał kilkaset metrów od siedziby Komisji Porządkowej, wezwano go do natychmiastowego złożenia zeznania⁹⁷.

Do częstych spraw wnoszonych do Komisji Porządkowej należały także dotyczące zbiegostwa włościan. Wynikały one głównie ze ściągania nadmiernych świadczeń (w tym też podatkowych) i innego ucisku, pauperyzacji wsi, a czasami drastycznych metod rekrutowania do wojska. W pewnych przypadkach nie da się także wykluczyć winy leżącej po stronie niektórych chłopów (np. ucieczka z zadatkim). Łatwość, z jaką zbiegowie znajdowali nowe miejsca pracy, świadczy też o odczuwanym braku siły roboczej. W pierwszej połowie 1790 r. komisje porządkowe informowały KSK o obciążaniu poddanych „ofiarami dziesiątego grosza”, co wzmogło zjawisko zbiegostwa, ale i liczbę suplik wnoszonych do komisji. Jednak nie podejmowano próby rozwiązania tego problemu centralnie, a przerzucono go na barki komisji porządkowych, które otrzymały nakaz badania takich spraw i rozstrzygania ich we własnym zakresie⁹⁸.

⁹⁵ VL, t. 9, s. 213 (*Odmiana podatku skórowego*, 22 IV 1791 r.).

⁹⁶ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 12, 46, 47, 60.

⁹⁷ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 32.

⁹⁸ VL, t. 9, s. 171; Kalinka, 1895, s. 642; „Gazeta Warszawska. Suplement” 21 IV 1790 r., nr 32; Gordziejew 2010, s. 76.

Problem zbiegostwa chłopów z dóbr dotyczył całego obszaru ziemi bielskiej. W aktach najczęściej pojawiał się zbieg Ludwik Kościuk. W 1791 r. wniesiono trzy sprawy o nieprawne jego przetrzymywanie. Ten chłop będąc z żoną na rocznej służbie we wsi Gąsówka-Skwarków wziął zadatek, ale niebawem małżeństwo uciekło do Suraza. Komisja Porządkowa nakazała stawić się Magistratowi Suraza z Kościukiem za dwa tygodnie w Tykocinie. Przed upływem tego czasu chłop był już w innym miejscu. Przyjął go do siebie Stanisław Grochowski, urzędnik grodzki brański. Kolejny raz o Kościuka 24 III 1791 r. upomniała się grupa szlachty z Gąsówki-Skwarków, zarzucając Grochowskiemu, że przyjął zbiega bez „atestu i paszportu”⁹⁹. Podobne sprawy dotyczyły zbiegów z dóbr Czajki (ucieczka z zadatkiem), Makowo, Pruszanek, Szorce i Topczewo¹⁰⁰. Choć nie znamy finału tych spraw, to z wydanych dyspozycji wpisanych bezpośrednio na wnoszonych skargach wiemy, że rutynowo odnotowywano polecenie wezwania oskarżanych z tygodniowym lub dwutygodniowym terminem stawienia. Jak ukazuje przypadek Ludwika Kościuka, chłop w tym czasie zmieniał miejsce pobytu i to niejednokrotnie.

Komisarze podejmowali działania związane z przejawami nieuczciwości różnych osób. Proboszcz boćkowski ulokował 1000 złp na tamtejszym kahale, z dziesięcioprocentowymi odsetkami. W 1792 r. komisarz porządkowy Władysław Markowski (zarazem plenipotent Potockich), zakwestionował to oprocentowanie, gdyż prawo w takich przypadkach dopuszczało odsetki w wysokości 3,5%¹⁰¹. U Adama Chojnowskiego w Rybakach pięć lat służył Idzi Czechowski z Jaświł. Chciał odejść z pracy, aby wrócić do domu, ale dotychczasowy gospodarz odmówił mu wydania zaświadczenia o służbie i nie pozwolił na zabranie rzeczy osobistych. O pomoc w tej sprawie Czechowski prosił Komisję Porządkową. Żydowski siodlarz Gotlib Guzowicz nie mógł odzyskać pełnej należności od namiestnika brygady kowieńskiej Jana Włodkiewicza za wykonanie naprawy uprzęży i siodła. Swoją pracę siodlarz wycenił na 34 złp 19 gr, ale otrzymał tylko 20 złp. Gdy Włodkiewicz ponownie pojawił się w tych okolicach, komisarze dali temu namiestnikowi tylko dwa dni na stawienie się w celu złożenia wyjaśnień w sprawie niedopłaty¹⁰².

Jana Twarowskiego z Brzeźnicy, byłego towarzysza wojsk koronnych, uznać można za pieniacza. Często wnosił memoriały dotyczące zniszczenia lasu, chłopów przyjmowanych do służby, kilkukrotnego oskarżania o grupowe napadanie na niego w czasie podróży i w domu¹⁰³. Zachowane akta nie naświetlają zakończenia tych sporów.

⁹⁹ LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 10, 37, 44.

¹⁰⁰ LVIA, KPC-WZB, F39-2k. 6, 18, 33, 41, 64, 67.

¹⁰¹ Romaniuk 2013, s. 88.

¹⁰² LVIA, KPC-WZB, F39-2, k. 13, 19, 21, 22, 24, 42, 65.

¹⁰³ LVIA, KPC-WZB, k. 19

O wypełnianiu przez Komisję Porządkową obowiązków w dziedzinie oświaty szkolnej na terenie ziemi bielskiej niewiele można powiedzieć. W szeregu parafii szkółek nie było. Zdarzały się jednak oddolne działania. W 1789 r. w Kleszczelach to „magistrat z czułości swej wyfundował szkółkę”, zaś szkoła w Augustowie funkcjonowała dzięki rodzicom uczących się dzieci. Dobre szkoły prowadzono w Tykocinie i Białymstoku¹⁰⁴. W Bielsku oprócz szkółki parafialnej, siostry miłosierdzia nauczały dziewczęta czytać, pisać i robót ręcznych, a regent bielski Aleksander Bogusz w 1790 r. przeznaczył fundusz na szkołę z alumnatem dla chłopców szlacheckich¹⁰⁵. W tych działaniach trudno jednak zauważyć wpływ, czy chociaż ślady nadzoru komisarzy porządkowych. Jednak brak aktywności Komisji w przypadku oświaty może być pozorny i wynikać ze stanu zachowania dokumentów. Sąsiednia komisja w Drohiczynie podejmowała takie działania i to z pewnym sukcesem¹⁰⁶.

O tym, że komisarze podejmowali zagadnienia oświaty, świadczy sprawa dotycząca mieszczan kształcących się w Krakowie na chirurgów. W zachowanych aktach Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Bielskiej znajduje się jedna wzmianka odnosząca się do szkolnictwa. Podczas posiedzenia 7 I 1791 r. poruszano sprawę ucznia z ziemi bielskiej wysłanego do Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie, aby kształcił się na chirurga. Rozpatrywanie tego przypadku było skutkiem reprimendy udzielonej Komisji Porządkowej przez prefekta Jana Stanowskiego zarządzającego „bursą chirurgów od miast na edukację do Szkoły Głównej Koronnej Akademii Krakowskiej przysyłanych”. Prefekt wyjaśniał, że uczeń Michał Talarzewski, skierowany na studia chirurgiczne z Augustowa i Narwi, nie znał języka łacińskiego i nie miał nawet ukończonych nauk początkowych. Musiał więc wcześniej odbyć nauki początkowe w Krakowie. To spowodowało opóźnienie w zdobyciu przez niego uprawnień chirurga. Talarzewski sam musiał zabiegać w miastach o fundusz na naukę (240 zł rocznie), a nie był to przypadek odosobniony¹⁰⁷. Prefekt Stanowski uważał, że miasta niewłaściwie dobierały kandydatów. Zwracał uwagę Komisji Porządkowej na konieczność przypilnowania tych spraw. Ten przykład ukazuje również dość powszechny ówczesnie problem z kadrą medyczną w całej Rzeczpospolitej¹⁰⁸.

W lipcu 1792 r. sytuacja militarna wojny polsko-rosyjskiej uległa załamaniu. Król 23 VII 1792 r. przystąpił do konfederacji targowickiej. W tym czasie ziemia bielska była już opanowana przez Rosjan. Komisja Porządkowa przestała

¹⁰⁴ Bujakowski 1914, s. 202–227; Wierzbowski 1921, s. 188, 200, 201.

¹⁰⁵ VL, t. 9, s. 252.

¹⁰⁶ Wierzbowski 1921, s. 67–70; Mizia 1963, s. 60–62, 67–69, 73.

¹⁰⁷ LVIA, KPC-WZB, F39–2, k. 4–4v; Romaniuk 2021, s. 298–299.

¹⁰⁸ Srogosz 1993, s. 199–217.

działać nieco wcześniej, po 12 lipca (ostatnia znana wzmianka)¹⁰⁹. Ziemia bielska przyjęła akt konfederacji targowickiej pod presją wojsk rosyjskich 12 VIII 1792 r. w Bielsku¹¹⁰.

Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Bielskiej była nową instytucją administracji terytorialnej z rozległymi uprawnieniami, działającą permanentnie, w oparciu o decyzje podejmowane kolegialnie. Funkcjonowała 2 lata i 5 miesięcy. Dwustanowy skład (szlachta i duchowieństwo) uzupełniał komisarz wojskowy. Choć przepisy od wiosny 1791 r. przewidywały udział w pracach także komisarzy ze stanu mieszczańskiego, to do włączenia mieszkańców miast do składu tego organu nie doszło. Zasadniczo pracowano w kompletach czteroosobowych, zmieniając się co miesiąc. Realizowane zadania mieściły się w posiadanych kompetencjach. Zdarzały się jednostkowe spory kompetencyjne i skargi na przekroczenia uprawnień przez regenta oraz komisarzy. Organizacja, jak i napotykanne problemy w działalności, zasadniczo były zbieżne z analogicznymi pojawiającymi się w innych komisjach na terenie Korony, a w zakresie prerogatyw także Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pracę komisarzy ocenić należy pozytywnie. W niedużym składzie rozpatrywali i nadawali bieg dość licznym oraz bardzo różnorodnym sprawom. Tadeusz Korzon zaliczył komisje porządkowe do najznakomitszych dzieł Sejmu Czteroletniego¹¹¹. Nie dziwi więc, że zostały wykorzystane jako wzorzec dla insurekcyjnych komisji porządkowych, powołanych przez Tadeusza Kościuszkę w 1794 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 57.

Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. AKP 81/1, 88/XVII, 174, 209.

Kapicjana, pudło 31.

Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 13.

Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej, seria 2, sygn. 390.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 648, 650.

¹⁰⁹ Gordziejew (2010, s. 318) rozważania nad funkcjonowaniem litewskich komisji porządkowych cywilno-wojskowych kończy na lecie 1792 r.; Jakimowicz (2019, s. 160, 165) ustalił, że ostatnie posiedzenie Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Lubelskiej odbyło się 19 VII 1792 r.

¹¹⁰ Romaniuk 2022, s. 15.

¹¹¹ Korzon 1882, s. 427, 453.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie:

rkps 886, s. 435–451, rkps 731, s. 81–86, sygn. 18060 III.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

sygn.13303/III.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas:

sygn. F39–2, SA 11630, F 604–13–26.

Muzeum Narodowe w Warszawie:

Gabinet Monet i Medali, sygn. 68470 MNW, 68471 MNW.

Vilniaus universiteto bibliotekos:

F5–A29–5189, F5–A29–5181.

Źródła drukowane

Bujakowski Z. (1914), *Szkółki parafialne w ziemi bielskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” t. 5, s. 202–230.

Dziennik podróży do Wilna odbytej w 1786 r. przez szambelanową Byszewską (1878), „Kronika Rodzinna” nr 19, s. 591–592.

„Dziennik Rządowo–Ekonomiczno Handlowy” 1790.

„Gazeta Narodowa i Obca” 1791–1792.

Kitowicz J. (1845), *Pamiętniki księdza J. Kitowicza do panowania Stanisława Poniatowskiego z manuskryptu dotąd drukiem nieogłoszonego*, t. I, Poznań.

Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego (1955–1969), oprac. J. Woliński, J. Michalski, E. Ro-stworowski, t. I–VI, Wrocław.

Na schyłku dni Rzeczypospolitej. Kartki z pamiętnika Michała Starzeńskiego (1757–1795) (1914), wyd. H. Mościcki, Warszawa.

„Pamiętnik Historyczno–Polityczno Ekonomiczny” 1790–1792.

Romaniuk Z. (2015), *„Śmierć albo życie wolne”. Powstanie kościuszkowskie na ziemi bielskiej*, Bielsk Podlaski (protokoły Komisji Porządkowej Ziemi Bielskiej z 1794 r.).

Spisy spowiadających się w parafii Poświętne 1786–1795 (2018), red. J. Dobrzyński, Twardy Róg. *Volumina legum*, t. 9 (1782–1792) (1889), Kraków.

Volumina legum, t. 10 (1952), wyd. Z. Kaczmarczyk i inni, Poznań.

Opracowania

Bańkowski P. (1975), *Instrukcja kancelaryjno-archiwalna dla Komisji Porządkowych Cywilno–Wojskowych z lat 1790–1792. Głos zza grobu dla archiwistów*, „Archeion” t. 62, s. 53–68.

Bauer K. (1981), *Wojsko koronne powstania kościuszkowskiego*, Warszawa.

Glabisz G. (2022), *Sejmiki Wielkopolski w latach 1764–1793*, Poznań.

- Gordziejew J. (2010), *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków.
- Gordziejew J. (2017), *Wokół genezy administracji lokalnej w Wielkim Księstwie Litewskim: uwagi i propozycje*, „Rocznik Lituaniistyczny” t. 3, s. 183–222.
- Guldon Z., Stępkowski L. (1986), *Spis ludności żydowskiej z 1790 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” nr 3–4, s. 123–130.
- Guldon Z. (1989), *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” t. 2, s. 48–55.
- Guzowski P. (2019), *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne*, Białystok.
- Jakimowicz K. (2019), *Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Lubelskiej i Powiatu Urzędowskiego jako instytucja administracyjno-samorządowa*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” t. XVI, nr 3, s. 151–167.
- Jędrzejewski P. (2013), *Akta komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1790–1794)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” t. 19, s. 127–157.
- Kalinka W. (1895), *Sejm Czteroletni*, t. I, cz. 1 i 2, Kraków.
- Kalinowski E. (2015), *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, Wysokie Mazowieckie.
- Kaźmierczyk E. (2016), *Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych – przykład powiatu proszowickiego*, „Przeszość Demograficzna Polski” t. 18, nr 2, s. 73–101.
- Kochański A. (2010), *526 lat dziejów miasta Tykocina na tle historii Polski*, Białystok.
- Korzon T. (1882), *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe wojewódzkie i powiatowe w latach 1790–1792*, „Ateneum” t. I, z. 3, s. 427–455.
- Kukło C. (2009), *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa.
- Leśnodorski B. (1951), *Dzieło Sejmu Czteroletniego 1788–1792. Studium historyczno-prawne*, Wrocław.
- Łosowski J. (2015), *Akta komisji porządkowych cywilno-wojskowych*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa, s. 323–329.
- Malec J. (2008), *Polska myśl administracyjna XVIII wieku*, Kraków.
- Maroszek J. (2013), *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 r.*, Białystok.
- Mizia T. (1963), *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 6, s. 40–92.
- Romaniuk Z. (2013), *Boćki na Podlasiu. Monografia historyczna*, Boćki.
- Romaniuk Z. (2021), *Brańsk. Dzieje miasta*, t. 1, Brańsk.
- Romaniuk Z. (2022), *Targowiczanie na ziemi bielskiej (1792–1793)*, „Bielski Almanach Historyczny”, s. 11–25.
- Rostworowski E. (1966), *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 Maja*, Warszawa.
- Rybarski R. (1937), *Skarbowość Polska w dobie rozbiorów*, Kraków.
- Sobolowa B. (1973), *Wielkopolskie Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe a szkolnictwo parafialne*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 16, s. 7–21.

- Srogosz T. (1993), *Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim*, Łódź.
- Szaj W. (1976), *Organizacja i działalność administracyjna wielkopolskich Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych (1789–1792)*, „*Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*” t. 12, z. 1, s. 85–102.
- Wielebska Z. (1987), *Krakowska Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa (1789–1794)*, „*Rocznik Naukowo-Dydaktyczny*” (Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie), *Prace Historyczne*, t. 12, s. 187–197.
- Wierzbowski T. (1921), *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków.
- Zahorski A. (1959), *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa.

**Aneks. Imienny terminarz zasiadania w Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej
Ziemi Bielskiej w latach 1791–1792. Sporządzony 1 XII 1790 r., z niekompletnymi zmianami
wprowadzonymi w okresie późniejszym**

Sesja	Termin	Imiona i nazwiska komisarzy		
1791 r.				
1	1 I – 30 I 1791 r.	Józef Kruszewski	ks. Adam Kłokocki	
	15 I – 15 II	Apolinary Dzierżek	Józef Orsetti	
	31 I – 28 II	Kazimierz Szepietowski	ks. Walenty Klimaszewski	
	15 II – 15 III	Józef Kuczyński	Maciej W. Dzierżek	
	1 III – 30 III	Paweł Hryniewicki	Antoni Gąssowski	D. Lewicki
	31 III – 30 IV	Ludwik Kruszewski	Stanisław Bartochowski	
	14 IV – 16 V	Władysław Markowski	Alojzy Sarnacki	
	1 V – 30 V	Michał Grabowski	ks. Wojciech Godlewski	
	16 V – 14 VI	Stanisław Hryniewicki	Franciszek Orsetti	
2	31 V – 30 VI	Józef Kruszewski	ks. Adam Kłokocki	
	15 VI – 15 VII	Apolinary Dzierżek	Józef Orsetti	
	1 VII – 30 VII	Kazimierz Szepietowski	ks. Walenty Klimaszewski	
	15 VII – 15 VIII	Józef Kuczyński	Maciej W. Dzierżek	
	1 VIII – 30 VIII	Paweł Hryniewicki	Antoni Gąssowski	
	15 VIII – 15 IX	Dionizy Lewicki	Alojzy Sarnacki	
	31 VIII – 30 IX	Ludwik Kruszewski	Stanisław Bartochowski	W. Markowski
	1 X – 30 X	Michał Grabowski,	ks. Wojciech Godlewski	
	15 X – 15 XI	Stanisław Hryniewicki	Franciszek Orsetti	
3	1 XI – 30 XI	Józef Kruszewski	ks. Adam Kłokocki	
	15 XI – 15 XII	Apolinary Dzierżek	Józef Orsetti	
	1 XII – 31 XII	Kazimierz Szepietowski	ks. Walenty Klimaszewski	J. Kuczyński
1792 r.				
	1 I – 30 I 1792 r.	Paweł Hryniewicki	Antoni Gąssowski	
	15 I – 15 II	Dionizy Lewicki	Alojzy Sarnacki	
	31 I – 28 II	Ludwik Kruszewski	Stanisław Bartochowski	
	15 II – 15 III	Władysław Markowski	Maciej W. Dzierżek	

Sesja	Termin	Imiona i nazwiska komisarzy		
1791 r.				
4	1 III – 30 III	Michał Grabowski	ks. Wojciech Godlewski	
	15 III – 14 IV	Stanisław Hryniewicki	Franciszek Orsetti	A. Sarnacki i Kruszewski dopisani
	31 III – 30 IV	Józef Kruszewski	ks. Adam Kłokocki	A. Dzierżek skreślony, S. Bartochowski dopisany
	1 V – 30 V	Kazimierz Szepietowski	Stanisław K. Suchodolski	ks. W. Klimaszewski
	16 V – 14 VI	Józef Kuczyński	Józef Orsetti	
	31 V – 30 VI	Paweł Hryniewicki	Antoni Gąssowski	W. Markowski dopisany
	15 VI – 15 VII	Dionizy Lewicki	Alojzy Sarnacki	
	1 VII – 30 VII	Ludwik Kruszewski	Stanisław Bartochowski	
	15 VII – 15 VIII	Władysław Markowski	Maciej W. Dzierżek	Idźkowski (?) dopisany
	1 VIII – 30 VIII	Michał Grabowski	ks. Wojciech Godlewski	
15 VIII – 30 VIII	Stanisław Hryniewicki	Franciszek Orsetti		

Źródło: VUB, F5-A29-5189. Dwa lub trzy ostatnie planowane składy nie podjęły działań.